

Onderaanneming bij overheidsopdrachten in de bouwsector

Praktijken in Wallonië

Samenvatting

Observatoire de la commande publique wallonne

MEI 2026

EDIWALL

Onderaanneming bij overheidsopdrachten in de bouwsector

Praktijken in Wallonië

SAMENVATTING

Yseult Marique, Maëlle Rixhon, Leana Derard & Kevin Polet (UCLouvain)
Frederic De Wispelaere, Lynn De Smedt & Dirk Gillis (HIVA-KU Leuven)

Mei 2026

Samenvatting

Context

Onderaannemingsketens in de bouwsector ontstaan wanneer een hoofdaannemer één of meerdere onderaannemers inschakelt om specifieke taken uit te voeren, die op hun beurt op dezelfde manier kunnen handelen. Deze praktijk stelt aannemers onder meer in staat een beroep te doen op expertise waarover zij zelf niet beschikken, de bouwwerkzaamheden flexibel te organiseren alsook de kosten te beheersen. Gezien het volatiele, seizoensgebonden en flexibele karakter van de bouwsector wordt onderaanneming er veelvuldig gebruikt. Het frequente gebruik van onderaanneming werpt echter een aantal vragen op, zowel wat betreft de toegang van kmo's tot overheidsopdrachten alsook wat betreft de naleving van sociale en milieuwetgeving bij de uitvoering van overheidsopdrachten. Zo zijn er bijvoorbeeld bezorgdheden over de naleving van de sociale wetgeving. Beschikbare evidentie toont immers aan dat lange en complexe onderaannemingsketens in de bouwsector gepaard gaan met een verhoogd risico op de niet-naleving van sociale wetgeving. Bovendien vormen ze een uitdaging voor de sociale inspectiediensten bij het uitvoeren van controles.

Om de specifieke kenmerken van onderaannemingsketens bij overheidsopdrachten (namelijk de formele procedure waarbij een aanbestedende dienst een overheidsopdracht voor werken gunt, met inachtneming van de beginselen van transparantie, gelijkheid, non-discriminatie en mededinging) **voor bouwwerken in Wallonië beter te begrijpen, is in opdracht van de Waalse overheid hier verder onderzoek over verricht.**

Doelstellingen van het onderzoek

Het onderzoeksproject heeft twee hoofddoelstellingen:

- Het in kaart brengen van de concrete praktijk van onderaanneming bij overheidsopdrachten in Wallonië, in het bijzonder in de bouwsector;
- Het evalueren in welke mate de waargenomen praktijken in overeenstemming zijn met de vier doelstellingen van de *'Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten'*¹, namelijk:
 - 1) de professionalisering van overheidsopdrachten;
 - 2) het vergemakkelijken van de toegang tot overheidsopdrachten voor Waalse ondernemingen;
 - 3) het versterken van de economische, sociale en ecologische duurzaamheid; en
 - 4) het versterken van kennis en beleid door 'besluitvormers' in staat te stellen een overzicht te hebben van overheidsopdrachten en door actoren in staat te stellen hun aankoopbeleid aan te sturen.

Onderzoeksmethodologie

Het onderzoek is gebaseerd op een combinatie van verschillende complementaire methoden, namelijk:

- een literatuuronderzoek (juridisch en socio-economisch);
- een kwantitatieve analyse gebaseerd op de databank *'aangifte van werken'* van de RSZ;

¹ <https://marchespublics.wallonie.be/pouvoirs-adjudicateurs/outils/achats-publics-responsables/strategie-de-la-commande-publique-responsable.html>

- een analyse van een vragenlijst bij een twintigtal Waalse gemeenten over de overheidsopdrachten die zij uitvoeren;
- semigestructureerde interviews met actoren uit de sector;
- drie focusgroepen met actoren uit de sector.

Literatuuronderzoek en goede praktijkvoorbeelden

- **Op Europees, Belgisch en Waals niveau worden steeds meer inspanningen geleverd om te komen tot duurzame overheidsopdrachten waarin overheden milieu-, sociale en economische criteria integreren in alle fasen van de overheidsopdracht (gunning, uitvoering, opvolging en controle).** Dit met het oog op de bestrijding van oneerlijke concurrentie en sociale dumping alsook op de bevordering van duurzaamheid. Deze benadering vertrekt ook vanuit het idee dat de overheid op dit vlak een voorbeeldrol te vervullen heeft. Zo verwijst het 'Letta'-rapport naar de belangrijke rol van overheidsopdrachten bij het realiseren van sociale, ecologische en innovatieve doelstellingen door het volgende te stellen: *“Overheidsopdrachten zouden moeten worden gebruikt als een belangrijk instrument om sociale waarde te bevorderen, sociaal kapitaal te versterken en in lijn te zijn met de EU-ambities inzake groene en digitale transformaties. Door prioriteit te geven aan deze aspecten wordt ervoor gezorgd dat overheidsuitgaven een positieve bijdrage leveren aan de verwezenlijking van deze doelstellingen”*.²
- Hoewel overheidsopdrachten hoofdzakelijk worden gereguleerd door Europese richtlijnen³ die in 2014 zijn aangenomen en in 2016 in Belgisch recht⁴ zijn omgezet, moeten toch twee vaststellingen in acht genomen worden. **Ten eerste worden overheidsopdrachten steeds vaker gereguleerd door specifieke sectorale instrumenten. Daardoor ontstaat er een zekere fragmentatie van het juridisch kader, wat het voor zowel economische als publieke actoren moeilijk maakt om hun weg te vinden in de uiteenlopende vereisten en om alle mogelijkheden die de regelgeving biedt volledig te benutten. Ten tweede heeft de Europese Unie een hervorming van de richtlijnen inzake overheidsopdrachten opgestart.**⁵ Dit om bij overheidsopdrachten beter rekening te houden met ecologische (*‘buying green’*) en sociale (*‘buying social’*) bekommernissen, alsook om kmo's beter te betrekken bij overheidsopdrachten. Deze doelstellingen van de Europese Unie komen overeen met doelstellingen 2 en 3 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten.
- Uit de analyse van de verschillende juridische bronnen met betrekking tot onderaanneming blijkt dat het gebruik ervan een mechanisme vormt dat kmo's in staat stelt toegang te krijgen tot en, in voorkomend geval, deel te nemen aan de uitvoering van een overheidsopdracht. Het gebruik van onderaanneming is vaak noodzakelijk en is iets waarmee reeds bij het ontwerp van de opdracht rekening moet mee gehouden worden.
- **De toepasselijke wetgeving wat betreft overheidsopdrachten in België omvat reeds een geheel aan regels die aanbestedende overheden in staat stellen onderaanneming te kaderen, er gebruik van te maken alsook een groot deel van de mogelijke moeilijkheden die zich hierbij kunnen voordoen, te beheersen.** De doeltreffende toepassing van deze wettelijke bepalingen moet ten volle worden gegarandeerd, wat onder meer inhoudt dat a) controlemechanismen (bv. toezicht en inspectie) worden ingesteld waarbij

² E. Letta, *Much More than a Market – Speed, Security, Solidarity Empowering the Single Market to Deliver a Sustainable Future and Prosperity for all EU Citizens*, 2024. <https://www.consilium.europa.eu/media/nv3j24sm/much-more-than-a-market-report-by-enrico-letta.pdf> (eigen vertaling).

³ Richtlijn 2014/23/EU van 26 februari 2014 betreffende het plaatsen van concessieovereenkomsten; Richtlijn 2014/24/EU van 26 februari 2014 betreffende het plaatsen van overheidsopdrachten; Richtlijn 2014/25/EU van 26 februari 2014 betreffende het plaatsen van opdrachten in de sectoren water- en energievoorziening, vervoer en postdiensten.

⁴ Wet van 17 juni 2016 inzake overheidsopdrachten.

⁵ https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/15492-EU-regels-voor-overheidsopdrachten-herziening_nl

bovendien voldoende middelen beschikbaar worden gesteld, en *b*) de regelgevende instrumenten worden aangevuld met een bijkomend kader binnen de documenten van de overheidsopdracht (het bestek) zelf, teneinde op evenredige wijze in te spelen op de specificiteit van elke opdracht.

- **Verschillende juridische maatregelen kunnen worden overwogen om inbreuken op de sociale wetgeving binnen onderaannemingsketens te voorkomen, waarbij sommige maatregelen bovendien worden gefaciliteerd door Europese regelgeving.** In een door de Europese Commissie gepubliceerd verslag over de toepassing en uitvoering van Richtlijn 2018/957 (tot wijziging van Richtlijn 96/71/EG betreffende de terbeschikkingstelling van werknemers met het oog op het verrichten van diensten),⁶ wordt onder de 'goede praktijken' onder meer voorgesteld om het aantal niveaus van de onderaannemingsketen te beperken en/of de hoofdelijke aansprakelijkheid inzake loonschulden uit te breiden.
- **België heeft reeds belangrijke preventieve maatregelen ingevoerd**, zoals de beperking van de onderaannemingsketen in het kader van overheidsopdrachten tot twee of drie niveaus en het verbod op louter financiële onderaanneming. Deze maatregelen dragen bij tot de realisatie van doelstelling 3 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten. Bovendien maakt dit van België een interessante casus om de doeltreffendheid van deze maatregelen te beoordelen. Er blijven evenwel nog verbeteringsmogelijkheden bestaan, bijvoorbeeld wat betreft de hoofdelijke aansprakelijkheid inzake verschuldigde lonen zoals voorzien in artikel 12 van Richtlijn 2014/67/EU⁷. Daarnaast lijken de mogelijkheden die artikel 71 van Richtlijn 2014/24 omtrent onderaanneming bij overheidsopdrachten biedt, nog onvoldoende te worden benut.
- Wat betreft het gebruik van onderaanneming op bouwerven van publieke en private opdrachtgevers, toont een rapport⁸ van 2024 aan dat gemiddeld 17 ondernemingen actief zijn in de onderaannemingsketens op grote bouwerven in België en dat 20% van deze ketens drie of meer niveaus van onderaanneming omvatten (op basis van data voor 2022 uit de databank 'aangifte van werken'). De grootste keten die in 2022 werd aangegeven, omvatte 188 ondernemingen, en de langste geïdentificeerde keten telde zeven niveaus van onderaannemers. Verder blijkt dat hoe lager in de onderaannemingsketen, hoe groter het aandeel van buitenlandse onderaannemers is. Zij vertegenwoordigen 22% van het totale aantal onderaannemers, maar dit aandeel stijgt tot 40% op het vierde niveau van de keten, en zijn voornamelijk afkomstig uit Polen. In dergelijke lange onderaannemingsketens nemen de risico's op niet-naleving van de arbeidsvoorwaarden, en dus ook de risico's op sociale fraude en sociale dumping, aanzienlijk toe, zoals uit verschillende studies is gebleken. Bovendien kan het gebrek aan transparantie en een duidelijk afgebakende verantwoordelijkheid de controle op de naleving van de geldende regels sterk bemoeilijken. Dit geldt in het bijzonder wanneer het moeilijk is om de aansprakelijke onderneming te identificeren, wat tevens de invordering van achterstallige lonen in het gedrang brengt.
- **Toch blijkt uit de juridische literatuur, en dit werd bevestigd in de focusgroepen, dat onderaanneming een onderwerp blijft dat weinig aandacht krijgt bij de aanbestedende diensten.** Het gebruik ervan wordt meestal gewoon toegestaan, zonder echte specifieke behandeling, zowel vooraf bij het opstellen van het bestek als achteraf bij de uitvoering van de werken.

⁶ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52024DC0320>

⁷ Richtlijn 2014/67/EU van het Europees Parlement en de Raad van 15 mei 2014 inzake de handhaving van Richtlijn 96/71/EG betreffende de terbeschikkingstelling van werknemers met het oog op het verrichten van diensten.

⁸ L. DE SMEDT et F. DE WISPELAERE, *Unravelling the subcontracting chain in constructions works. Declaration of works in immovable property in Belgium*, Leuven, POSTING.STAT 2.0 HIVA-KU Leuven, 2024, disponible sur : <https://hiva.kuleuven.be/en/research/theme/welfarestate/p/Docs/paper-unravelling-the-subcontracting-chain-in.pdf>.

- **Wat betreft het gebruik van milieu- en sociale clausules en de naleving ervan, dient te worden benadrukt dat de wet van 17 juni 2016 inzake overheidsopdrachten de aanbestedende diensten reeds een kader biedt waarbinnen dergelijke clausules kunnen worden opgenomen, ongeacht de fase van de overheidsopdracht (behoeftebepaling, selectie, gunning en uitvoering).** Op federaal niveau dient bovendien gewezen te worden op de Gids voor Duurzame Aankopen⁹, die onder meer verwijst naar de Europese groene clausules.
- **Het Waalse Gewest heeft verschillende omzendbrieven aangenomen met als doel een beleid inzake verantwoorde overheidsaankopen te bevorderen, en meer in het bijzonder om milieu-, sociale en ethische clausules in overheidsopdrachten op te nemen.** Deze omzendbrieven verwijzen onder meer naar verschillende documenten en hulpmiddelen (helpdesk, handleidingen, opleidingen, modelbestekken,...) om de Waalse aanbestedende diensten te ondersteunen bij het implementeren van dit beleid.
- Het Vlaams Gewest heeft in mei 2024 een tool online geplaatst waarmee op eenvoudige wijze duurzame clausules kunnen worden gevonden om ze in de opdrachtdocumenten op te nemen. Het gaat om de **MVOO-criteriatool**.¹⁰ Wat overheidsopdrachten voor bouwwerken betreft, wordt de kwestie van onderaanneming echter niet rechtstreeks behandeld in de modelclausules die in de tool zijn opgenomen. **Het Waalse Gewest werkt momenteel aan een gelijkaardige tool, waarvan de lancering in 2026 wordt verwacht.**
- **De analyse van het juridisch kader en de praktijk in Frankrijk maakt het mogelijk om goede praktijken en aanbevelingen op het gebied van onderaanneming te identificeren.** In Frankrijk moeten de betalingsvoorwaarden van de onderaannemer worden goedgekeurd door de aanbestedende dienst vóór de start van de uitvoering van de prestaties door de onderaannemer. De aanbestedende dienst kan op verzoek ook toegang krijgen tot het onderaannemingscontract. Dit maakt het mogelijk om afwijkingen tussen de bepalingen in het onderaannemingscontract en die in het hoofdcontract te controleren. Er bestaat ook een verplichting om op het nationale open dataportaal¹¹ de essentiële gegevens van overheidsopdrachten met een waarde gelijk aan of hoger dan € 40 000 te publiceren. Daaronder vallen ook gegevens met betrekking tot onderaanneming en de milieu- en sociale aspecten van de opdracht. De website *“laclauseverte.fr”*¹² bundelt in dit verband een reeks voorbeelden van clausules afkomstig uit de praktijk van duurzame overheidsopdrachten in Frankrijk, met name in het kader van onderaanneming. Tenslotte beschrijven verschillende rapporten goede praktijken en aanbevelingen in Frankrijk, zoals het organiseren van startvergaderingen en andere overlegmomenten waarbij onderaannemers betrokken zijn, of het opleggen van aanzienlijke sancties bij niet-aangegeven onderaanneming, dit na een voorafgaande ingebrekestelling en opschorting van de prestaties totdat de situatie is geregulariseerd.
- **De beschikbare academische literatuur suggereert dat kleine en gedecentraliseerde aanbestedende diensten mogelijks niet beschikken over de noodzakelijke structuren om de activiteiten inzake planning, ontwerp en opvolging van de werken doeltreffend uit te voeren.** Verschillende studies tonen aan dat hoe kleiner de aanbestedende dienst is, hoe minder goed deze is uitgerust voor de realisatie van publieke aanbestedingen. Omgekeerd bevinden grotere aanbestedende diensten, die over meer ervaring beschikken, zich doorgaans in een gunstigere positie om dergelijke capaciteit te ontwikkelen en de publieke aanbestedingen waarvoor zij verantwoordelijk zijn efficiënter te beheren, al kan hun omvang op zijn beurt ook uiteenlopende moeilijkheden met zich meebrengen.

⁹ <https://gidsvoorduurzameaankopen.be/index.html>

¹⁰ <https://www.mvoocriteria.be/nl>

¹¹ <https://www.data.gouv.fr/>

¹² <https://laclauseverte.fr/>

- **De academische literatuur geeft aan dat de deelname van kmo's aan overheidsopdrachten veelal moeilijk blijft door financiële, personele en administratieve beperkingen.** Micro-ondernemingen (inclusief zelfstandigen) in het bijzonder beschikken over beperkte middelen om toegang te krijgen tot aanbestedingen en hun offertes voor te bereiden. Transparantie speelt een essentiële rol om ondernemingen in staat te stellen de beschikbare kansen te identificeren. De publicatie van aankondigingen, het toekennen van voldoende tijd om offertes voor te bereiden en het duidelijk definiëren van prestatievereisten zijn bijzonder belangrijk voor kmo's, die over beperktere middelen en competenties beschikken om informatie over overheidsopdrachten te verkrijgen, te analyseren en in hun offertes te verwerken.
- **De academische literatuur schetst een genuanceerd beeld over de impact van het opsplitsen van overheidsopdrachten op de deelname en het succes van kmo's als hoofdaannemer.** Sommige studies suggereren dat een gecoördineerde opdeling de deelname van kmo's kan bevorderen, terwijl andere studies aantonen dat deze praktijk hun slaagkansen niet significant verbetert. De opdeling in percelen kan echter wel de slaagkansen van kmo's vergroten, zonder noodzakelijk hun bereidheid om een offerte in te dienen te verhogen. Dit onderstreept de noodzaak om rekening te houden met de specifieke kenmerken van opdrachten, in plaats van systematisch over te gaan tot opsplitsing. Over het algemeen geeft de academische literatuur aan dat aanbestedende diensten de deelname van kmo's niet zozeer kunnen versterken door voorkeursmaatregelen in te voeren, maar eerder door de algemene kwaliteit van de aanbestedingsprocedures te verbeteren.

De aanbevelingen die aan het einde van het rapport worden geformuleerd, houden rekening met al deze elementen die in de literatuur naar voren worden gebracht.

Resultaten van de kwantitatieve analyse van de gegevens

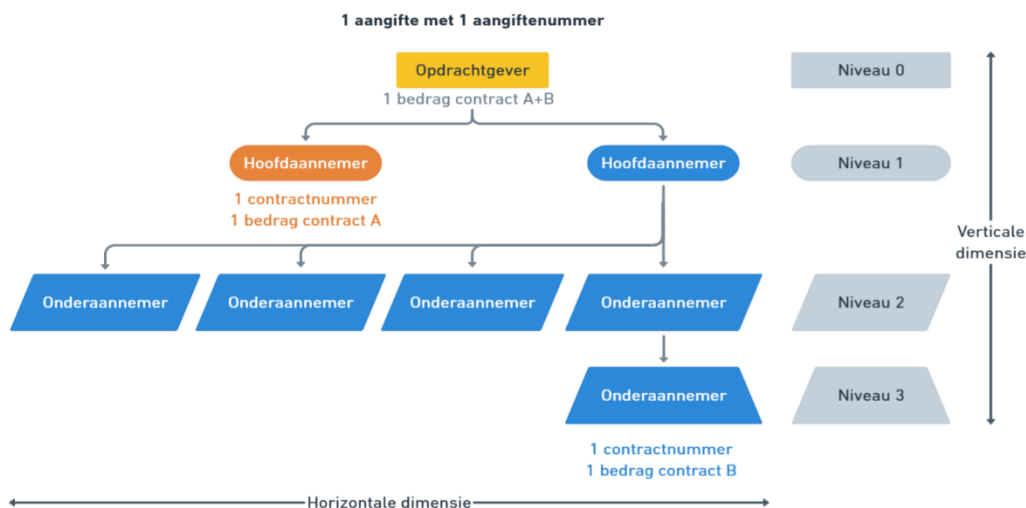
Om empirisch bewijs te verzamelen en zo inzicht te krijgen in de praktijken op het terrein met betrekking tot onderaanneming bij Waalse overheidsopdrachten in de bouwsector, worden de administratieve gegevens uit de databank 'Aangifte van werken'¹³, van toepassing op werken in onroerende staat in 2024, geanalyseerd. De analyse van de gegevens uit de databank 'Aangifte van werken' maakt het mogelijk om een beeld te krijgen op de omvang en het profiel van onderaanneming en om deze realiteit te confronteren met de doelstellingen die zijn vastgelegd in de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten.

In totaal waren er in 2024 6 160 unieke aangiften van werken lopende in het kader van Waalse overheidsopdrachten in de bouwsector. Deze aangiften hadden betrekking op 568 unieke opdrachtgevers, 1 093 unieke hoofdaannemers en 11 237 unieke onderaannemers.

De meeste opdrachtgevers zijn gemeentelijke overheden (45%) en openbare centra voor maatschappelijk welzijn (OCMW's) (12,5%).

¹³ Een aangifte van werken is verplicht voor activiteiten die vallen onder de artikelen 30bis en 30ter van de wet van 27 juni 1969 tot herziening van de besluitwet van 28 december 1944 betreffende de sociale zekerheid van werknemers (Belgisch Staatsblad, 25 juli 1969). De gegevens die ons werden verstrekt hebben betrekking op de aangifte van onroerende werken, en vallen dus onder artikel 30bis. Deze werken worden aangegeven bij de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid (RSZ).

Voorbeeld van een keten van onderaanneming in de databank van de aangiften van werken

* Het betreft een fictief voorbeeld, uitgewerkt door de auteurs. Deze figuur werd gemaakt met behulp van de tool Whimsical. Bron: Auteurs, op basis van de aangiften van werken 2024 van de RSZ.

Gemiddeld telt een onderaannemingsketen bij openbare bouwopdrachten in Wallonië 8,5 actieve ondernemingen (het gemiddelde cijfer voor de volledige onderaannemingsketen), waarvan 1,2 hoofdaannemers en 7,3 onderaannemers. **Meer dan de helft van de onderaannemingsketens (50,5%) bestaat uit maximaal vier ondernemingen.**

De verticale dimensie van de ketens (zie de bovenstaande figuur) kan worden geanalyseerd door het maximale niveau te bekijken waarop onderaannemers optreden en door na te gaan of de ketenbeperking die geldt voor overheidsopdrachten in de bouwsector wordt nageleefd. **Ongeveer 8,6% van de aangiften bevat geen onderaannemers. Twee op de drie ketens hebben één niveau van onderaanneming**, terwijl één op de vijf ketens er twee heeft. 4,2% bereikt drie niveaus, en slechts 0,2% omvat vier niveaus of meer. Wat betreft de verticale dimensie van de keten is meer dan drie kwart van de onderaannemers actief op het eerste niveau van onderaanneming.

Wat betreft het vestigingsland van de ondernemingen bij openbare bouwopdrachten in Wallonië, bevat 21,6% van de aangiften ten minste één buitenlandse onderaannemer of hoofdaannemer. Dit percentage ligt beduidend hoger in Vlaanderen (31,7%). **In totaal is 14,3% van de onderaannemers in het buitenland gevestigd, wat betekent dat 86% van de onderaannemers die actief zijn in de onderaannemingsketens in België is gevestigd.** Daarnaast blijkt dat in de meeste gevallen het aandeel niet in België gevestigde onderaannemers toeneemt naarmate men lager in de keten komt, onder meer door een toename van Poolse onderaannemers. Een interessante combinatie om te analyseren is het vestigingsland van de buitenlandse onderaannemer en de activiteit die men uitvoert. **Een duidelijke specialisatie is merkbaar bij Portugese en Luxemburgse onderaannemers.** Zo voert meer dan drie op tien Portugese onderaannemers (31,8%) metsel- en betonwerk uit, terwijl 30,2% van de Luxemburgse onderaannemers wegenwerken uitvoert. Poolse onderaannemers zijn voornamelijk actief in metsel- en betonwerk (22,6%) en dak- en waterdichtingswerken (18,9%). Voor Franse onderaannemers zijn de belangrijkste activiteiten meer verspreid: ongeveer 15% voert wegenwerken of grondwerken uit. **Bovendien blijkt dat de activiteiten variëren afhankelijk van de nabijheid van het land.** De buurlanden van Wallonië (Frankrijk en Luxemburg) zijn gespecialiseerd in wegenwerken, terwijl verder gelegen landen (Portugal en Polen) zich concentreren op metsel- en betonwerk.

In totaal is 87,4% van de ondernemingen die aanwezig zijn in de onderaannemingsketens op publieke werven in België gevestigd. **De overgrote meerderheid van de hoofdaannemers (98,4%) en onderaannemers (85,7%) in de onderaannemingsketens op werven van publieke opdrachtgevers in Wallonië zijn ondernemingen die in België gevestigd zijn.**¹⁴ Op het eerste niveau van onderaanneming is 91,3% van de onderaannemers in België gevestigd. Pas op het tweede niveau van onderaanneming en op lagere niveaus ligt het aandeel in België gevestigde onderaannemers duidelijk lager (79,1% op niveau 2 en 66,8% op niveau 3). **Dit wekt de indruk dat doelstelling 2 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten al grotendeels is bereikt. Dit roept bovendien de vraag op of de beperking van de onderaannemingsketen op publieke werven een impact heeft op het aantal Belgische en buitenlandse onderaannemers. De beschikbare gegevens laten niet toe om hierover een eenduidige uitspraak te doen.** Een eerdere studie heeft aangetoond dat naarmate men lager in de onderaannemingsketen gaat, het aandeel buitenlandse onderaannemers toeneemt.¹⁵ In absolute cijfers waren de meeste buitenlandse onderaannemers echter aanwezig op het tweede of derde niveau van onderaanneming.

In 56% van de onderaannemingsketens in de Waalse openbare bouwopdrachten is er minstens één zelfstandige aanwezig.¹⁶ In 7% van de aangiften is minstens één van de hoofdaannemers een zelfstandige. In totaal is ongeveer vier op de tien ondernemingen die aanwezig zijn in de onderaannemingsketens een zelfstandige. **Deze resultaten suggereren dat zelfstandigen een aanzienlijk aandeel vertegenwoordigen van de ondernemingen die actief zijn in overheidsopdrachten. Het gaat hier opnieuw om een empirische vaststelling die nuttig is in het kader van doelstelling 2 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten.**

Ten slotte is de mate van concentratie van samenwerking tussen hoofd- en onderaannemers een belangrijke vraag. Het is namelijk mogelijk dat een kleine groep van hoofd- en onderaannemers regelmatig samenwerken aan een groot aantal projecten, wat zou leiden tot een sterke concentratie. Een sterke concentratie zou het moeilijk kunnen maken om doelstelling 2 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten te realiseren. **Uit de analyse blijkt dat 12% van de hoofdaannemers betrokken is bij tien of meer overheidsopdrachten.**

Analyse van een vragenlijst bij de Waalse gemeenten

De Waalse overheidsdiensten (SPW) hebben in het eerste kwartaal van 2025 semigestructureerde interviews uitgevoerd bij een representatieve steekproef van 22 Waalse gemeenten en steden. Deze gemeenten en steden werden ondervraagd over het proces van het gunnen van overheidsopdrachten door hun diensten. Voorafgaand elk mondeling interview werd een korte online enquête uitgevoerd. De volgende conclusies kunnen hieruit worden getrokken:

- Het overheersende gevoel bij de vertegenwoordigers van de ondervraagde gemeenten en steden is dat, in tegenstelling tot het belang dat in de academische literatuur wordt toegekend aan problemen in de onderaannemingsketens, problemen met onderaanneming niet vaak voorkomen, hetzij omdat

¹⁴ Wat in lijn ligt met wat door de Europese Commissie in de evaluatie van de richtlijnen inzake overheidsopdrachten (SWD(2025) 333 final) werd gesteld: "Slechts ongeveer 4% van de totale gegunde waarde en 2% van het aantal gunningen werd rechtstreeks toegekend aan ondernemingen gevestigd in andere EU-lidstaten of derde landen (met aanzienlijke verschillen tussen lidstaten), terwijl indirecte grensoverschrijdende aanbestedingen ongeveer 20% van de totale aanbestedingen uitmaken (waarvan 80% intra-EU en 20% extra-EU)."

¹⁵ L. DE SMEDT et F. DE WISPELAERE, Unravelling the subcontracting chain in constructions works. Declaration of works in immovable property in Belgium, Leuven, POSTING.STAT 2.0 HIVA-KU Leuven, 2024. <https://hiva.kuleuven.be/en/research/theme/welfarestate/p/Docs/paper-unravelling-the-subcontracting-chain-in.pdf>.

¹⁶ Een zelfstandige is een natuurlijk persoon die in België een beroepsactiviteit uitoefent zonder hiervoor verbonden te zijn door een arbeidsovereenkomst of een ambtenarenstatuut.

onderaanneming weinig voorkomt, hetzij omdat de gemeenten geen rechtstreeks contact hebben met de onderaannemers, hetzij omdat er eenvoudigweg geen problemen zijn die verband houden met onderaanneming.

- Er zijn grote verschillen in de controles die door de gemeenten en steden worden uitgevoerd, als gevolg van verschillen in beschikbare capaciteit en expertise.

Wat betreft de verenigbaarheid van de beschreven praktijken van onderaanneming met de strategische doelstellingen van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten, lijkt er vooral een focus te liggen op de eerste doelstelling, namelijk *'de professionalisering van overheidsopdrachten, het beheren van juridische risico's en het optimaliseren van de procedures voor de gunning van opdrachten'*. Tijdens de interviews hebben de gemeenten en steden duidelijk de noodzaak geuit om de gunningsprocessen van overheidsopdrachten te vereenvoudigen. Ook de vierde doelstelling kwam aan bod bij de interviews, namelijk *'het versterken van kennis en beleid door besluitvormers een overzicht te geven van overheidsopdrachten en operators in staat te stellen hun aankoopbeleid te sturen.'* De ondervraagde gemeenten geven inderdaad aan dat er op dit vlak een reële behoefte bestaat.

Interviews en focusgroepen

Om de academische literatuur, de analyse van de data uit de databank *"Aangifte van werken"* en de juridische analyse te toetsen aan de inzichten van actoren uit het werkveld omtrent de opportuniteiten en uitdagingen die onderaanneming in Waalse overheidsopdrachten in de bouwsector met zich meebrengt, **werden een tiental semigestructureerde interviews uitgevoerd. Verder werden de voorlopige onderzoeksresultaten gepresenteerd en getest tijdens drie focusgroepen die plaatsvonden in Namen op 13, 16 en 17 oktober 2025.** De deelnemers aan deze interviews en focusgroepen omvatten vertegenwoordigers van aanbestedende overheden, de toezichthoudende autoriteiten, adviesorganisaties en sociale partners.

Er tekenen zich vooral convergentiepunten af met betrekking tot de noodzaak om overheidsopdrachten te professionaliseren (zie doelstelling 1 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten), waarbij sommige deelnemers pleiten voor een gewestelijk opleidings- en structureel technisch ondersteuningsplan, of zelfs voor een begeleidingscentrum en technisch bemiddelaar. **Ook de behoefte om overheidsopdrachten op lange termijn te plannen, niet alleen per aanbestedende overheid, maar ook per type werken en geografische zone, en deze planning te communiceren aan de relevante actoren wordt nodig geacht.** Dit zou mogelijks ook de kwaliteit van de werken en de afhankelijkheid van buitenlandse onderaannemers te goede komen (onder meer dankzij een betere interne planning van de nodige en nuttige investeringen).

Voor andere aspecten bestaat er op het niveau van de principes een consensus, maar zijn de concrete uitvoeringsmodaliteiten minder duidelijk. Zo richt de controle op de uitvoering van overheidsopdrachten zich hoofdzakelijk op het verzamelen van verschillende attesten, zonder dat deze informatie noodzakelijk systematisch op de werven zelf wordt gecontroleerd. **Dit leidt tot een consensus over de noodzaak om de controle op de naleving van sociale en milieuverplichtingen in het algemeen, en van de desbetreffende clausules in het bijzonder, op het terrein te verbeteren.**

Toch kunnen de concrete problemen bij de uitvoering van de overheidsopdracht zich opstapelen, terwijl er geen consensus bestaat tussen de betrokken actoren over de te nemen maatregelen. Ten eerste is de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de actoren die belast zijn met de controle onvoldoende duidelijk, hetzij vanwege administratieve capaciteit, hetzij vanwege professionele specialisatie,

of nog vanwege een opvatting over of organisatie van de rollen waarbij deze in de tijd zijn opgedeeld (bv. een rol die beperkt blijft tot de gunningsprocedure, zonder voortzetting in de uitvoeringsfase). *Ten tweede* worden de in de wetgeving voorziene sancties niet optimaal benut. Deze sancties zijn recent versterkt door een verankering in het Sociaal Strafwetboek. Deze hervorming moet worden ondersteund door geloofwaardige en proportionele onderzoeksmechanismen om de bestaande administratieve lasten te verlichten. *Ten derde* kan de verantwoordelijkheid van de hoofdaannemer voor het toezicht op zijn onderaannemers worden voorzien in de bestekken, maar wanneer dit het geval is, is deze verantwoordelijkheid in de praktijk moeilijk uit te oefenen wegens een gebrek aan voldoende personeel en soms ook aan opleiding van het personeel in het veld. *Ten vierde* worden aanbestedende overheden geconfronteerd met een praktisch dilemma tussen enerzijds het verzekeren van de controle op de regelmatigheid en conformiteit van overheidsopdrachten met het bestek en de sociale en milieuwetgeving, en anderzijds de noodzaak om de werken binnen de vooropgestelde termijnen en budgetten te voltooien. Elke vorm van controle (en de gevolgen van een negatieve controle) vergt administratief gezien tijd. *Tenslotte* zijn er onzekerheden en ambiguïteiten bij verschillende actoren over bepaalde aspecten van onderaanneming en de toegang van kmo's tot overheidsopdrachten in de bouwsector. Daarom wordt digitalisering door sommigen gezien als de sleutel om de administratieve lasten te verlichten, informatie te centraliseren en de traceerbaarheid te garanderen. Anderen wijzen echter op de negatieve ervaring met het e-Procurement-platform en de technische uitdagingen van de strikte vormvereisten van elektronische handtekeningen, die de grenzen van digitalisering op dit domein aantonen.

Conclusies

Onderaanneming brengt op zichzelf niet meer problemen met zich mee dan andere aspecten van overheidsopdrachten, ook al vormen de uitdagingen rond de controle op de naleving van sociale en milieueisen zeker een belangrijk aandachtspunt binnen onderaanneming. Niettemin voldoen overheidsopdrachten momenteel niet volledig aan de verwachtingen, zoals blijkt uit de Europese initiatieven om de toepasselijke richtlijnen te hervormen.

In dat opzicht zijn onderaanneming en, meer in het algemeen, de toegang van kmo's tot overheidsopdrachten illustratief voor de tekortkomingen van de huidige praktijken inzake overheidsopdrachten (bv. de digitalisering van procedures die voor sommige actoren complex kan zijn om te doorlopen, formaliteiten die soms moeilijk te begrijpen zijn, enz.). Wat een belemmering vormt voor de optimalisering van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten.

Conclusie 1 – Er zijn door de jaren heen talrijke instrumenten ontwikkeld met betrekking tot verantwoorde overheidsopdrachten en de inclusie van kmo's in overheidsopdrachten, en dit op een gefragmenteerde en onsamenhangende manier, afhankelijk van de bevoegdheden en de belangen van de actoren, zowel op Europees, Belgisch als Waals niveau, alsook op de websites van overheidsinstanties, beroepsverenigingen en organisaties die beroepsopleidingen ondersteunen. Niettemin kan er een recente en geleidelijke tendens tot coördinatie en bundeling worden waargenomen bij verschillende actoren, zowel op Belgisch als op Waals niveau.

Conclusie 2 – De politieke wil om kmo's beter te betrekken bij overheidsopdrachten is aanwezig in de strategieën van de Waalse overheden. In het algemeen blijkt dat kmo's (inclusief zelfstandigen) goed vertegenwoordigd zijn bij Waalse overheidsopdrachten in de bouwsector. Er bestaan echter veel soorten kmo's. Niet alle kmo's staan op gelijke voet wat betreft deelname aan overheidsopdrachten, dit omwille van hun omvang, hun ervaring of hun werkterrein (sectoraal of geografisch).

Conclusie 3 – Praktijken van goed beheer van contractuele relaties worden erkend als bevorderlijk voor de goede uitvoering van overheidsopdrachten. Het gaat daarbij met name om de planning van de werken, de communicatie tijdens de uitvoering en een goed begrip van de wederzijdse verplichtingen van de partijen bij de overheidsopdracht. Onder deze praktijken vallen in het bijzonder de vergaderingen ter voorstelling van de opdracht vóór de lancering, de startvergaderingen (kick-off) aan het begin van de uitvoering van de overheidsopdracht, alsook de debriefing nadien. Het belang om deze praktijken te ontwikkelen als antwoord op de specifieke kenmerken van onderaanneming lijkt unaniem te worden erkend.

Conclusie 4 – De kwantitatieve analyse van de data uit de databank “*Aangifte van werken*” toont aan dat doelstelling 2 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten grotendeels bereikt is, aangezien meer dan 87% van de ondernemingen die aanwezig zijn in de onderaannemingsketens bij Waalse overheidsopdrachten in de bouwsector in België gevestigde ondernemingen zijn. Het blijft echter moeilijk, gelet op de beschikbare gegevens, om te beoordelen in welke mate de beperking van het aantal niveaus in de onderaannemingsketens van overheidsopdrachten heeft bijgedragen aan dit hoge percentage van in België gevestigde ondernemingen.¹⁷

Conclusie 5 – Wat betreft de realisatie van doelstelling 3 van de Waalse strategie voor verantwoorde overheidsopdrachten, namelijk het duurzamer maken van overheidsopdrachten door ecologisch duurzame ontwikkeling, economische efficiëntie en sociale rechtvaardigheid met elkaar te verzoenen, zonder de concurrentie te verstoren, blijkt uit de analyse van inspectiegegevens dat een hoog percentage inbreuken op de sociale wetgeving voorkomt (ondanks de beperking van de onderaannemingsketen). Dit wijst op de noodzaak om bijkomende maatregelen in te voeren om de effectiviteit van de sociale wetgeving te waarborgen (en eveneens van de milieuwetgeving, waarvoor momenteel geen systematische gegevens lijken te worden verzameld, zodat hierover op basis van de huidige beschikbare evidentie geen robuuste conclusies kunnen worden getrokken). Daarnaast blijkt dat het aantal controles op de naleving van de sociale wetgeving op werven van publieke opdrachtgevers laag blijft, met name in vergelijking met het aantal controles op werven van private opdrachtgevers.

Conclusie 6 – Wat het opstellen van contracten betreft, bestaat er een verschil tussen milieuaspecten en -clausules enerzijds, en sociale conclusies anderzijds bij aanbestedende overheden. Enerzijds kan de aanbestedende overheid milieudoelstellingen nastreven via milieubepalingen. Anderzijds heeft de overheid ook de mogelijkheid om deze aspecten rechtstreeks op te nemen in de omschrijving van haar behoeften, in de technische bepalingen, enz., wat de volledige overheidsopdracht structureert en een proactieve aanpak vereist vanaf het begin van de procedure. Daarentegen kunnen sociale clausules in een later stadium van de opmaak van het bestek in de overheidsopdracht worden opgenomen.

Conclusie 7 – Uit dit onderzoek blijkt dat, zelfs wanneer sociale clausules worden uitbesteed, dit niet noodzakelijk gebeurt met de bedoeling om zich eraan te onttrekken.

Conclusie 8 – Op kwalitatief vlak roept onderaanneming vragen op omtrent de coördinatie tussen de aanwezige actoren op de werf alsook omtrent het toezicht, maar ze maakt het ook mogelijk om competenties te mobiliseren die ontbreken in bepaalde segmenten van de Belgische economie, of om actoren te betrekken

¹⁷ Een eerdere studie (De Smedt & De Wispelaere, 2024) heeft aangetoond dat 20% van de onderaannemers bij bouwwerken in België in het buitenland gevestigd waren (22% voor bedragen boven € 500 000). Deze studie had betrekking op alle werven van publieke en private opdrachtgevers in België voor het referentiejaar 2022. De huidige analyse toont aan dat 17% van de onderaannemers op publieke werven in België in het buitenland gevestigd is. Het gaat dus om een beperkte daling, mogelijk verband houdend met het verschil in jaar (2022 versus 2024). In dat opzicht zou het nuttig zijn om voor hetzelfde jaar het percentage in het buitenland gevestigde onderaannemers op werven van private opdrachtgevers te vergelijken met dat op werven van publieke opdrachtgevers.

die een overheidsopdracht niet zelfstandig zouden kunnen uitvoeren (bijvoorbeeld omwille van sociale, economische, financiële of geografische redenen).

Conclusie 9 – Op de vraag of er een machtsonevenwicht bestaat tussen de partijen bij een overheidsopdracht, is het moeilijk om een eenduidig antwoord te geven, aangezien deze verhoudingen afhankelijk kunnen zijn van specifieke omstandigheden (zoals de aard van de aanbestedende overheid, de mate van ervaring en bekendheid met de geïdentificeerde behoefte, de omvang van de opdracht, het al dan niet repetitieve karakter ervan, de specifieke dynamieken tussen de betrokken economische actoren, enz.). Niettemin kan worden gesteld dat er een verschil bestaat in de relatie tussen de aanbestedende overheid en de economische actor, enerzijds tijdens de gunningsfase van de overheidsopdracht, waarin de aanbestedende overheid in de positie verkeert om het aankoopproces te beëindigen, en anderzijds tijdens de uitvoeringsfase van de overheidsopdracht, waarin de economische actoren profiteren van informatie-asymmetrie en van het feit dat aanbestedende overheden de prioriteit geven aan de uitvoering van de opdracht binnen de voorziene timing en het voorziene budget, wat hen weinig ruimte laat om problemen aan te kaarten en correcties te eisen.

Conclusie 10 – De uitdaging van overheidsopdrachten ligt in de correcte uitvoering van het contract onder de voorwaarden die in het bestek zijn vastgelegd, zodat de behoefte van de aanbestedende overheid daadwerkelijk wordt vervuld. Er wordt veel aandacht en middelen, zowel in termen van personeel als tijd, besteed aan het opstellen van deze bestekken. Daarentegen lijkt de uitvoeringsfase soms buiten deze aandacht en middelen te vallen. In het algemeen, behalve wanneer zich specifieke problemen voordoen, lijkt er een afstand te bestaan tussen de teams die instaan voor de gunning van opdrachten en de teams die op de werven actief zijn bij de uitvoering van deze opdrachten. In bepaalde gevallen kan deze vaststelling worden genuanceerd voor de grotere aanbestedende overheden, die met name procedures voor feedback vanuit het terrein opzetten, hetzij voor bepaalde werven, hetzij voor terugkerende opdrachten. Deze aanpak maakt een betere anticipatie van problemen mogelijk, zowel aan de kant van de aanbestedende overheid als aan de kant van de hoofdaannemers.

Conclusie 11 – Het rapport biedt geen antwoord op een aantal zaken waarop hopelijk op termijn toch een beter zicht kan verkregen worden.

Ten eerste tracht het rapport bepaalde evoluties te identificeren die verband houden met de invoering van recente verplichtingen en verboden, op basis van gegevens voor referentiejaar 2024. De beperking van onderaannemingsketens bij overheidsopdrachten is echter al geruime tijd van kracht, en dus ook de mogelijke impact van deze wettelijke bepaling. Dit vraagt om gegevens van vóór 2024.

Ten tweede zal het noodzakelijk zijn om de gevolgen te evalueren van de Europese maatregelen die vermoedelijk in de loop van 2026 zullen worden aangenomen en die een impact kunnen hebben op kmo's, de

samenhang van overheidsopdrachten, de uitvoering van overheidsopdrachten, evenals op de sociale en milieugerelateerde aspecten van overheidsopdrachten.¹⁸

Ten derde is het rapport gebaseerd op data uit de databank 'aangifte van werken'. Er blijft een zekere mate van onzekerheid bestaan over de vraag in hoeverre de officiële verklaringen in deze databank daadwerkelijk overeenkomen met het werk dat op de werven wordt uitgevoerd.

Ten vierde blijven de juridische en economische verhoudingen tussen de hoofdaannemer en de (buitenlandse) onderaannemers onduidelijk in het rapport. Het is immers niet mogelijk gebleken om rechtstreeks informatie te verzamelen bij de betrokken kmo's (in het bijzonder micro-ondernemingen en zelfstandigen), en dit ondanks pogingen om hierover contact op te nemen. Het is bovendien bijzonder moeilijk om de Waalse kmo's te identificeren die toegang zouden willen krijgen tot Waalse overheidsopdrachten, daartoe stappen ondernemen, maar er uiteindelijk niet in slagen. Het concreet identificeren van de redenen voor dit fenomeen valt buiten het bestek van deze studie.

Ten vijfde is het, om dezelfde reden, niet mogelijk om objectieve gegevens aan te reiken om de vraag te beantwoorden of deelname aan onderaanneming door kmo's een bewuste en gewenste strategie is dan wel een noodzaak. De gesprekken met actoren binnen de Waalse overheidsopdrachten wijzen op mogelijke exogene oorzaken van dit fenomeen, zoals de mogelijkheid voor kmo's om toegang te krijgen tot privéwerken waarmee ze hun orderportefeuille voldoende kunnen vullen.

Aanbevelingen

Er worden twaalf aanbevelingen gedefinieerd, die elk in detail worden uitgewerkt in het rapport. Deze aanbevelingen hebben betrekking op het systeem in het algemeen (*aanbevelingen 1 en 2*), de gunningsfase (*aanbevelingen 3 en 4*), de uitvoeringsfase (*aanbevelingen 5 tot 8*), het einde van de opdracht (*aanbevelingen 9 en 10*) en ten slotte de monitoringinstrumenten (*aanbevelingen 11 en 12*).

Systeemgerichte aanbevelingen

Aanbeveling 1 – De coördinatie van instrumenten op het gebied van overheidsopdrachten voortzetten en uitbreiden, evenals de strategie versterken om de toegang tot informatie en het leren over overheidsopdrachten te vergemakkelijken.

Aanbeveling 2 – Alle fasen van de levenscyclus van contracten opnemen in de strategische reflectie rond maatschappelijk verantwoorde overheidsopdrachten in de bouwsector.

¹⁸ Bovendien onderzoekt de studie onderaannemingsketens in de bouwsector waarbij publieke opdrachtgevers betrokken zijn. Er wordt hierbij geen onderscheid gemaakt tussen de soorten procedures die tot deze ketens hebben geleid, hoewel dergelijke procedures kunnen verschillen. Deze kunnen zijn georganiseerd onder de wet van 17 juni 2016 inzake overheidsopdrachten of de wet van 17 juni 2016 inzake concessieovereenkomsten. Wanneer de eerste van toepassing is, kunnen procedures vallen binnen de zogenaamde "klassieke" of "specifieke" sectoren. Daarnaast is Richtlijn 2014/24 alleen van toepassing op opdrachten waarvan de geraamde waarde de Europese drempels bereikt (voor overheidsopdrachten voor werken: € 5.404.000 exclusief btw in 2026). Dit creëert een onderscheid tussen opdrachten boven en onder deze drempels. Opdrachten boven de drempel zijn onderworpen aan het Europese wetgevende kader, terwijl opdrachten onder de drempel onder het Belgische wetgevende kader vallen. Verder zijn er ook verschillen wat betreft het type procedure dat kan worden gevolgd (bijvoorbeeld open versus niet-openbare procedures, onderhandelingsprocedures zonder voorafgaande bekendmaking, opdrachten onder een bepaalde drempel). Deze factoren kunnen zowel de kenmerken van onderaannemingsketens beïnvloeden als de mate waarin de vier doelstellingen van de Waalse overheid kunnen worden gerealiseerd, evenals de mate van flexibiliteit waarover nationale of regionale beleidsmakers beschikken. Gegevens uit de databank "Aangifte van werken" geven echter enkel aan dat de opdrachtgever een overheid is, zonder te specificeren welke procedure werd gevolgd. Toekomstig onderzoek zou daarom de (potentiële) impact van de gebruikte procedure en de waarde van de opdracht (met name of deze boven of onder de specifieke drempel ligt) nader moeten onderzoeken.

Aanbevelingen met betrekking tot de gunningsfase van overheidsopdrachten

Aanbeveling 3 – Richtlijnen opstellen voor het wenselijke en optimale gebruik van onderaanneming.

Aanbeveling 4 – Het gebruik van bestaande modellen van bestekken en relevante standaardclausules optimaliseren.

Aanbevelingen met betrekking tot de uitvoeringsfase van overheidsopdrachten

Aanbeveling 5 – Ontwikkeling van een communicatieve aanpak met betrekking tot het werfbeheer.

Aanbeveling 6 – Bewustmaking van de uitdagingen van controle in de uitvoeringsfase van overheidsopdrachten, in het bijzonder wanneer er onderaanneming is.

Aanbeveling 7 – Duidelijke afbakening van de rollen van elke met controle belaste entiteit om een alomvattende dekking te waarborgen.

Aanbeveling 8 – Versterking van het werfbeheer en de controle ervan, met name door het opleggen van proportionele sancties.

Aanbevelingen met betrekking tot het einde van overheidsopdrachten

Aanbeveling 9 – Een cultuur van dialoog bevorderen op basis van een debriefing.

Aanbeveling 10 – Het gebruik van een verklaring/certificaat van goede uitvoering algemeen invoeren.

Aanbevelingen met betrekking tot monitoringinstrumenten

Aanbeveling 11 – Definitie van indicatoren met betrekking tot onderaanneming bij Waalse overheidsopdrachten in de bouwsector en het verzamelen van gegevens voor een betere monitoring.

Aanbeveling 12 – Evaluatie van de impact van mogelijke/in voege zijnde maatregelen met betrekking tot de onderaannemingsketens.

Heeft u nog vragen?

observatoire.commandepublique@spw.wallonie.be

Dit document bevat, zonder wijziging, de Nederlandstalige samenvatting van het rapport getiteld « **La sous-traitance dans les marchés publics de construction. Pratiques en Wallonie** » (Marique, Y. (UCLouvain) et De Wispelaere, F. (KUL) (coord.). Mai 2026. Namur), uitgevoerd in opdracht van de Service public de Wallonie, waarnaar verwezen dient te worden voor alle gedetailleerde informatie.

Het volledige rapport is beschikbaar op het Portail des marchés publics en Wallonie.

Crédit photo : © SPW - J-L.Carpentier